

Maria Dąbrowska
Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie

NA TEMAT STUDIÓW NAD KAFLARSTWEM I URZĄDZENIAMI GRZEWCZYMI SŁÓW KILKA

Kafle, części składowe pieców, stosunkowo późno zostały włączone w zakres żywszego zainteresowania archeologów, nawet tych zajmujących się okresem średniowiecza i czasów nowożytnych. Początkowo niewątpliwie pewną barierą poznawczą była bogata ornamentyka kafli płytowych, która tę grupę wyrobów garncarskich sytuowała w kręgu zainteresowań historyków sztuki. Zresztą pierwsze opracowania kafli, klasyczne i dotychczas nadal wysoko cenione, zostały przygotowane przez przedstawicielki tego właśnie kierunku badań historycznych – Aleksandrę Świechowską i Marię Piątkiewicz-Dereniową. Pierwsza z badaczek w 1955 r. ogłosiła drukiem wyniki badań prowadzonych na terenie Starego Miasta w Warszawie¹. Była to pierwsza publikacja tak dużego zespołu kafli datowanych od połowy XIV do XVIII w. pochodzących z badań archeologicznych. Natomiast opracowanie M. Piątkiewicz-Dereniowej poświęcone było kaflom wczesnorenesansowym, pozyskanym w trakcie prac remontowych we wnętrzach zamku wawelskiego². Wszechstronna ich analiza przeprowadzona przez autorkę stała się wzorcem dla wielu kolejnych pokoleń badaczy. Nikt, kto podejmuje badania nad kaflami, nie może nie znać obu tych opracowań. Jednak oczekiwania archeologów w stosunku do historyków sztuki nie zostały w szerszym zakresie podjęte, ponieważ ci ostatni, skupiając się głównie na tzw. rzemiośle artystycznym, kafle traktowali wybiórczo, uwzględniając jedynie egzemplarze o rozbudowanej ornamentyce i tylko tym poświęcali uwagę. Jednoczesne natężenie badań archeologicznych nad średniowieczem i czasami nowożytnymi, obserwowane od lat sześćdziesiątych XX w., powodowało szybkie powiększanie materialnych zasobów źródłowych z tego czasu, w tym również i kafli. Rozwijające się równolegle studia

¹ A. Świechowska, *Kafle warszawskie* [w:] *Szkice staromiejskie*, Warszawa 1955, s. 161–174.

² M. Piątkiewicz-Dereniowa, *Kafle wawelskie okresu wczesnego renesansu*, Studia do Dziejów Wawelu, t. 2, Kraków 1960, s. 303–375.

nad kulturą materialną i warunkami bytu mieszkańców ziem polskich skierowały także zainteresowania archeologów na problemy dotyczące również zabezpieczenia przed zimmem i urządzenia wiążące się z tym problemem – kominiki, ogrzewanie podpodłogowe typu *hypocaustum*, piece i w znacznie mniejszym zakresie paleniska kuchenne. Tym samym kafle jako części składowe pieców stały się przedmiotem rozważań, głównie archeologów. Z czasem, w prezentowanych opracowaniach analitycznych coraz częściej podejmowano próby m.in. powiązania zróżnicowanych form kafli z konstrukcją budowanych z nich grzejników, odtwarzano bryły pieców z nich stawianych, a także starano się oceniać stopień upowszechniania urządzeń grzewczych w różnych środowiskach społecznych. W tym kontekście podejmowano także problemy związane z estetyczną stroną i dekoracyjną funkcją pieców we wnętrzach.

Badacze z ziemi kieleckiej również wczesnie podjęli ten kierunek studiów. Mam tu na myśli przede wszystkim poczynania Janusza Kuczyńskiego, który w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku opublikował kafle z badań na zamkach w Bodzentynie i Pińczowie, a po latach podjął prace nad odtworzeniem urządzeń grzewczych i rekonstrukcją pieców w kieleckim pałacu biskupim³. To zestawienie kilku prac Janusza Kuczyńskiego, niech mi Autor wybaczy, iż wykorzystuję jego przykład, uświadomiło mi, jak poważną drogę odbyliśmy. Podejmując bowiem, przed bez mała dwudziestu laty, próbę oceny stanu badań i nakreślenia głównych problemów badawczych zwracałam uwagę, iż w zasadzie ograniczamy się do opisanie i wydatowania poszczególnych kafli lub ich zespołów zapominając, że pojedyncze kafle nie spełniały żadnej funkcji użytkowej⁴. Zestawione dopiero w bryle pieca stawały się w pełni funkcjonalnym urządzeniem grzewczym. Przyznając, że ten jeden z głównych postulatów badawczych, aby kafle traktować jako elementy większej całości, jest w większości przypadków realizowany, czego przykładem jest chociażby ostatnia z cytowanych prac Janusza Kuczyńskiego, ale nie tylko⁵.

Oceniając owo dwudziestolecie studiów nad kaflami, należy stwierdzić, że większość wysuwanych wówczas problemów została przez badaczy podjęta, a uzyskane wyniki są dalece zadowalające. Zwracałam wówczas uwagę, iż jednym z ważniejszych zadań jest możliwie precyzyjne datowanie kafli. Bowiem od właściwe-

³ J. Kuczyński, *Bodzentyn – zamek. Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych w 1963 r.*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1966, t. III, s. 165–181; tenże, *Kafle z XIV–XVI wieku w zbiorach Muzeum Świętokrzyskiego. Katalog wystawy*. Kielce 1968; tenże, *Wyniki badań dawnego zespołu zamkowego w Pińczowie*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego” 1968, t. V, s. 207–219; tenże, *Projekt rekonstrukcji pieca ze schyłku 1. połowy XVII wieku w drugim pokoju biskupim kieleckiego pałacu*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach” 2003, t. 21, s. 57–72.

⁴ M. Dąbrowska, *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*, „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej” 1987, t. LVIII, s. 13–27.

⁵ M. Dąbrowska, *Kilka uwag metodycznych o rekonstrukcji pieców*, „Archeologia Historica Polona” 2005, t. 15/2, s. 335–357.

go osadzenia ich w czasie uzależnione są wszelkie dalsze poczynania analityczne. Możemy na przykład śledzić tempo upowszechniania się znajomości pieca jako urządzenia grzewczego, oceniać dla kogo i kiedy było to urządzenie luksusowe. Prawdłowe datowanie pozwala także powiązać wszelkie zmiany w ornamentyce z panującym stylem i modą w zdobnictwie danego okresu⁶. Należy przyznać, iż nadal, i słusznie, podstawą do określenia datowania w przypadku kafla formowanych w matrycach są cechy stylistyczne zdobiących je motywów, ale nie jest to jedyne obecnie uwzględniane kryterium⁷. Równie ważne i uściślające datowanie są wszelkie możliwe przekazy pisane związane z badanym obiektem, a także inne źródła materialne stanowiące kontekst kulturowy analizowanych nawarstwień. Dzięki temu wszelkie ustalenia nabierają cech wiarygodności.

Z problemów wysuniętych przed dwudziestu laty nadal nie uzyskaliśmy odpowiedzi na pytanie o genezę zjawiska, jakim było wprowadzenie pieców na terenie Polski i ich ekspansja w kierunku wschodnim. Interesowały mnie wówczas również drogi zbytu kafla w zasięgu rynku lokalnego oraz handel dalekosiężny. Z problemem tym wiąże się konieczność ustalenia czy w ogóle istniały i gdzie, centra specjalizujące się w produkcji tych wyrobów.

Obserwując szybki przyrost zasobów źródłowych, dwukrotnie wystąpiłam z propozycją tworzenia centralnego katalogu motywów zdobniczych, co mogłoby w przyszłości doprowadzić do zdefiniowania różnic regionalnych w ornamentyce⁸. Inicjatywa nie została podjęta, być może było za wcześnie na tak ukierunkowane prace. Jednak regionalizmy są widoczne i to nie tylko w zdobnictwie, czego przykładem są średniowieczne i renesansowe kafle z terenu Śląska zaprezentowane w pracy Katarzyny Dymek⁹, gotyckie kafle z Wielkopolski¹⁰, a także osiemnastowieczne piece gdańskie¹¹.

⁶ M. Dąbrowska, *Kafle i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku. Stan i potrzeby badawcze*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” 1989–1990, Seria Archeologiczna, nr 36, s. 171–178.

⁷ Uwagi te tyczą przede wszystkim kafla pozyskiwanych w trakcie badania rezydencji, dla których zachowały się źródła pisane.

⁸ M. Dąbrowska, *Kafle i piece...*, *Stan i potrzeby badawcze*, s. 175 oraz na spotkaniu w ramach *Warsztatów kaflarskich* w Gnieźnie w 1994 r.

⁹ K. Dymek, *Średniowieczne i renesansowe kafle śląskie*, Wrocław 1995.

¹⁰ Cz. Strzyżewski, *Kafle gotyckie z ruin dworu w Jankowie Dolnym, gm. Gniezno, woj. poznańskie, stan. 21*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne” 1993, nr 2, s. 263–273; tenże, *Z badań nad kaflami gotyckimi i renesansowymi w Wielkopolsce i na Kujawach* [w:] *Kafle gotyckie i renesansowe na ziemiach polskich*, Gniezno 1993, s. 27–34; R. Rygiel, *Późnogotyckie kafle piecowe z Jarocina*, „Zapiski Jarocińskie” 1989, nr 17–19; tenże, *Piece kaflowe typu rycerskiego wyrazem programu ideowego rezydencji późnośredniowiecznej i nowożytnej na terenie Wielkopolski*, [w:] *Rezydencje w średniowieczu i w czasach nowożytnych*, red. E. Opałiński, T. Wiślicz, Warszawa 2001, s. 219–251; T. Janiak, *Kafle gotyckie w zbiorach Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie*, Gniezno 2003.

¹¹ H. F. Seger, *Die alte Töpferkunst Danzigs und seiner Nachbarstädte*, „Cicerone” 1915, t. VII; tenże, *Altwestpreussische Töpferkunst*, „Cicerone”, t. XIV; M. Przeździecka, *Ceramika pomorska*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. VIII, nr 4, 214–232.

Poza cechami zdobniczymi takim wyraźnym wyróżnikiem kafli wytwarzanych w określonym regionie (?), ośrodku (?), warsztacie (?) była niewątpliwie masa ceramiczna, z której je formowano. Fakt, iż jako egzemplifikację niniejszych rozważań przywołałam na wstępie badania Janusza Kuczyńskiego prowadzone na Kielecczyźnie nabiera szczególnej wymowy, bowiem region ten tradycyjnie nazywany ziemią kielecką uznawany jest za obszar, na którym znajdują się najbogatsze złoża glin kaolinitowych szczególnie cenionych przez garncarzy¹². Naturalnie chude, nadawały się do precyzyjnego odciskania na płytkach licowych kafli nawet drobnych detali zdobniczych. Po ich wypaleniu uzyskiwano jasne barwy – od bieli do odcieni lekko szarych, na których położenie polewy nie wymagało podkładu z białej gliny zwanej pobiałą, celem uzyskania czystych barw. Wzmagało to efekty wizualne i podnosiło jakość wyrobów. Niewątpliwie doceniali to odbiorcy, za czym przemawiają znaleziska kafli wykonanych z glin kaolinitowych w różnych, czasami odległych rejonach kraju. Jest to zjawisko charakterystyczne dla wieku XVI. Znacznie dłużej eksportowano glinę na pobiałkę, czego przykładem jest zapis w testamencie żony garncarza z Jarosławia z 1628 r., u której w warsztacie odnotowano: „gliny białej beczka”¹³. W innych zapisach mamy wprost wzmiankowane beczki gliny „łagówki”, którą sprowadzano na przykład do Łązka Ordynackiego jeszcze „przed pierwszą wojną światową”, a dowozili ją handlarze janowscy¹⁴.

Kafle z glin kaolinitowych tworzą bardzo charakterystyczną i łatwą do wyróżnienia grupę wyrobów garncarskich. Dotychczas identyfikowano je z kieleckimi ośrodkami garncarskimi. Obecnie, przy stałym doskonaleniu fizykochemicznych metod badawczych, może będzie możliwe wyodrębnienie wyrobów z poszczególnych ośrodków wówczas działających na Kielecczyźnie, a także z rejonu Płocka, a może również z pracowni podkrakowskich. Niewykluczone, że i wśród kafli wykonanych z glin żelazistych w przyszłości będzie można wyodrębnić produkty pochodzące z ośrodków wykorzystujących gliny o określonych, wyróżniających się właściwościach. Badania nad surowcami garncarskimi, składem chemicznym polew oraz temperaturą wypalania, a także płynięcia polew podejmowane w przyszłości w przypadku wszystkich badanych zespołów kafli wzbogacą naszą wiedzę o rzemiośle garncarskim w ogóle.

Niniejszy tom jest pokłosiem serii tzw. *Warsztatów kaflarskich* zainicjowanych i organizowanych początkowo przez Muzeum Początków Państwa Pol-

¹² Problematyce badawczej związanej z produkcją naczyń z glin kaolinitowych była poświęcona sesja zorganizowana przez Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Warszawie i jego Regionalny Oddział w Kielcach podsumowana publikacją *Naczynia białe w Polsce południowej i środkowej. Wstęp do problematyki badawczej*, red. A. Buko, L. Kajzer, Kielce–Łagów 2005.

¹³ F. Kotula, *Materiały z dziejów garncarstwa*, Rzeszów 1953, s. 65–66.

¹⁴ E. Fryś-Pietraszkowa, *Ośrodek garncarski w Łązku Ordynackim*, Wrocław 1973, s. 106.

skiego w Gnieźnie i Poznański Oddział Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich¹⁵. Zawarte w nim prace prezentują wyniki badań prowadzonych nie tylko nad kaflami, ale też nad szerzej pojmowaną problematyką związaną z ogrzewaniem wewnątrz mieszkalnych.

Maria Dąbrowska

ABOUT STUDIES ON TILES AND HEATING SYSTEMS
SOME REMARKS

Tiles, components of stoves, were relatively late included within the domain of archaeologists' interest. First studies were prepared by historians of art, who concentrated mainly on so-called artistic craft. The intensity of archaeological researches on the Middle Ages and modern times as well as parallel developing studies on material culture and living conditions of dwellers of Polish territory directed archaeologists' interests towards problems of preservation against cold. In the area of interests there were such devices as fireplaces, heating of hypocaustum type, stoves and kitchen ranges. On estimating twenty years of studies on tiles it should be stated that most of initially put forward problems were taken up by researchers, and the obtained results are satisfactory. One of more important tasks was precise dating of tiles. The basis for chronology determination remained an analysis of stylistic features of decorative motifs. Equally important and stating the dating precisely are written relations connected with investigated object as well as other material sources, which make cultural context of the analyzed layers.

Hitherto, the answer to the question about the genesis of a phenomenon, which was an introduction of stoves to Poland and their eastward expansion was not obtained. The necessity of assessment whether centres specializing in production of these products existed is connected with this problem. Another task is continuation of research on pottery raw materials – clear distinguishers of tiles produced in a given region.

The present volume is a consequence of a series of so-called Tile workshops initiated and organized by the Museum of the Origins of the Polish State in Gniezno and by the Polish Archaeologists' Scientific Association in Poznań. Papers included in the volume present results of research conducted not only on tiles but also on broadly understood issues connected with heating of dwelling interiors.

¹⁵ Od 1999 r. spotkania odbywają się w Warszawie jako część działalności Komisji Archeologii Średniowiecza i Czasów Nowożytnych Komitetu Nauk Pra- i Protohistorycznych PAN.